

POSTSOCIALIZEM IN ANDROCENTRIZEM

POVZETEK

Ena od skupnih značilnosti postsocialističnih družb je, da spreminjanje (real)socializma (demokratizacija in uveljavljanje tržnega gospodarstva) ne poteka spolno nevtrarno, temveč se povezuje z neenakomerno obremenitvijo spolov. Očitni znaki oživljanja androcentrizma so se izrazili v splošni tendenci redomestifikacije žensk.

V slovenski družbi je legitimizacija tranzicije in redomestifikacije potekala po modelu "sestavljene sprevrnjenosti" z vključeno večkratno dehistorizacijo v opredeljevanju izhodiščnih in ciljnih družbenih ureditev. Vzporedno s tendenco repatriarhalizacije se je izražala tudi rekatolizacija. Posledice tranzicije so bolj prizadele ženske tako na ravni družbeno določenih pričakovanj kot (tudi) na področjih zagotavljanja njihove neodvisnosti (ekonomsko in politično). Izsledki različnih javnomnenjskih raziskav v 90-tih kažejo, da se kot odgovor na povečano (neposredno in posredno) moralno in materialno nadobremenjenost žensk krepi radikalna in egalitaristična usmeritev (pri ženskah močnejše kot pri moških). V teh tendencah se po mnenju avtorice izraža obstoj (ženske) kolektivne izkušnje v (pred)socialističnih prizadevanjih za vzpostavljane do žensk bolj prijazne urejenosti vsakdanjega življenja.

Ključne besede: androcentrizem, spolna neenakost, redomestifikacija, rekatolizacija, tranzicija, egalitarizem.

1. Uvod

Tranzicija je brez dvoma ena od najkrajših oznak ne le za slovensko družbo temveč za vrsto postsocialističnih držav v zadnjem desetletju 20. stoletja. Pojem je mnogostransko obložen z najrazličnejšimi pomeni, ki se raztezajo od strukturne (makro) do individualne (mikro) ravni in posegajo na vsa področja delovanja. Ker ima pojem tranzicija (prehod) tudi mobilizacijski pomen, je smiselno vprašanje o sami vsebini, smeri in (množičnih) nosilcih tega procesa, ali vprašanje o njegovem teoretskem in akcijskem zgodovinskem kontekstu.

Za vsakdanjo rabo se opredeljevanje tega pojma pogosto skrči na dva ključna vidika: uvajanje in utrjevanje pluralistične parlamentarne demokracije in uvajanje tržnega gospodarstva. Uresničevanje teh dveh procesov naj bi ob tehnološkem napredku

* Maca Jogan, dr. sociologije, redna profesorica v pokoju na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani.

omogočalo modernizacijo prejšnjih socialističnih družb. Kot navezni okvir pri definiranju cilja spreminjanja nastopajo razvite, ustaljene parlamentarne demokracije (zlasti zahodne Evrope), zato se tranzicija pogosto označuje kar kot "evropeizacija". Kot ugotavlja P. Sztompka (1993: 94), je v preureditvi celotnega načina življenja po meri teh vzorcev "verjetno najzahtevnejša" od vseh sprememb politična demokratizacija, ki pa zahteva daljši čas in postopno oblikovanje novih demokratičnih postopkov. Gre pravzaprav za popolno preoblikovanje kulture, pri čemer so nosilci spreminjanja, resnični akterji izjemno pomembni. Opazno pa je, da v mnogih teoretskih razlagah - celo v takšnih, ki so zgodovinsko in integralno usmerjene - nastopajo akterji kot posamezniki nasploh, kot spolno nevtralna bitja (prim. Adam, 1992; Sztompka, 1993). To pomeni, da se v samih razlagah ohranjajo elementi seksizma in da se spregleduje in zanemarja spolna neenakost v neločljivi prežetosti z razredno neenakostjo.

Treba je omeniti, da takšna (moškosrediščna) pristranskost ni vezana le na proučevanje tranzicije, temveč je še vedno ena od prevladujočih sestavin celotnega spoznavnega postopka in pojasnjevanja delovanja (sodobnih) družb (Eichler, 1997). Vprašanje "male-biased" teoretiziranja nikakor ni le ozko epistemološko in obrobno vprašanje, temveč je eno od ključnih, saj je povezano z vprašanjem vključenih potencialov za praktično delovanje. Če je pri presojanju tranzicije pomembna stopnja demokratizacije, je umestno spraševanje, ali so nastavki za pospeševanje demokratičnih vzorcev delovanja za vse pripadnike družbe že vsebovani v teoretskih razlagah; ali niso razlage parcialne in izkrivljene, če operirajo z ljudmi nasploh in/ali le s formalnimi modeli družbene povezanosti in urejenosti.

Natančne - neseksistično zasnovane - raziskave sodobnih razvitih demokratičnih družb prepričljivo kažejo, da obstaja medsebojna prežetost med dvema ključnima dimenzijama neenakosti, da je torej položaj po spolu diferenciran glede na razredni položaj² in da je razredni položaj diferenciran glede na spol (za ZRN - Frerichs, 2000). Na podlagi raziskave v angleški družbi B. Skeegs (1997: 6, 164) sklepa, da "*brez razumevanja pomena razrednega položaja ni mogoče razumeti mnogih gibanj žensk v prostoru, v izobraževanju, v družini, na trgu dela, v produkciji njihove subjektivnosti*" in da se individualnosti npr. žensk delavskega razreda ne oblikujejo svobodno, temveč se morajo te ženske prilagoditi obveznostim.

Namen tega prispevka je predstaviti modele opravičevanja družbenih sprememb, orisati nekatere splošne značilnosti tranzicije z vidika spolne delitve družbe, razkriti spolno neenake učinke sprememb ter reakcije nanje s posebnim ozirom na posebnosti slovenske družbe.

V prispevku bom preverjala naslednjo hipotezo: glede na univerzalno (globalno) prevlado androcentrizma procesi tranzicije niso potekali spolno nevtralnno, saj je demokratizacija kot jedrni proces (bila) prežeta z repatriarhalizacijo.

2. Produkcija pričakovanj: redukcionizem in dehistorizacija

Poudarjanje potrebe po demokratizaciji je bila skupna značilnost vseh tipov (post)socialističnih družb. Brez upoštevanja večkratne diferenciranosti realnih razvitih družb in razlik v razvojnih strategijah med njimi,³ pa poudarjanje demokratizacije kot poti do preseganja totalitarizma (real)socialističnih družbenih sistemov lahko ostaja v (varnem) prostoru formalnega modela demokracije. Tako se je lahko zaželeni model družbene ureditve (demokracija) v javnem govoru (diskurzu) uporabljal v enostranski vsebinski zapolnitvi, podobno tudi model tržnega gospodarstva: brez negativnih družbenih učinkov (ki pa so inherentne sestavine same družbene strukture) in tudi pogosto brez modifikacij, ki so značilne za ta dva dejavnika eksistence ljudi v sodobnosti. Demokracija per se je lahko - denimo - nastopala brez "okuženosti" z modelom odpravljanja diskriminacije po spolu, ali model tržnega gospodarstva brez vključenih varovalnih mehanizmov za zagotavljanje socialne blaginje večine pripadnikov družbe.

Idealizirani model demokracije (nasplot) se je v pojasnjevanju tranzicije povezoval z enostransko razlago izhodiščnega družbenega stanja. Medtem ko je ciljni model družbene urejenosti nastopal brez vsebinske oznake (kapitalizem), je bilo izhodiščno stanje poudarjeno vsebinsko označeno in obloženo z negativnimi lastnostmi, ki sodijo v (vsak) totalitarizem. Tako se je splošna oznaka socializem in/ali komunizem uporabljala kot slabšalnica, pogosto tudi brez umestitve v konkreten zgodovinski prostor.

Ob tej oznaki se je zanemarjalo, da so (bile) tudi razlike med tipi socialistične urejenosti, ki so bile odvisne bodisi od samega načina političnega sistema, bodisi od specifičnosti kulturne usmeritve in stopnje gospodarskega razvoja. Preprosto, ključna empirična podlaga za posplošitve je (bil) "realni" socializem, medtem ko je ("mehka" različica) samoupravni socializem bil praktično izbrisan iz teoretiziranja. Ta pojav gotovo ni naključen in ga je treba zlasti upoštevati pri obravnavi tranzicije v slovenski družbi - posebej v zvezi s spolno neenakostjo. Nikakor se ne more spregledati, da se je Slovenija *"razvijala znotraj jugoslovanskega modela samoupravnega socializma, ... kjer so elementi kulturnega in družbenega pluralizma zaživi še v starih sistemskih okvirih in je prehod v nov sistem potekal povsem legalno..."*, kot poudarja N. Toš (1999a: 219). Poleg tega pa je pri presojanju tranzicije v Sloveniji potrebno upoštevati tudi značilnosti, ki so to *"najbolj odprto, sproščeno, gospodarsko učinkovito"* (Toš, 1999a: 297) republiko razlikovale od drugih republik.

Dehistoriziranje in (neenako) reduciranje enega in drugega tipa kompleksne družbene urejenosti je v "produkciji pomenov" preko javnega diskurza omogočalo nastajanje nerealnih pričakovanj o izboljšanju kakovosti življenja s tranzicijo zlasti pri pripadnikih večinskih plasti, ki so živele (v realsocialističnih družbah) v večkratni prikrajšanosti. Enostransko predstavljanje ciljnega prostora je brez dvoma prispevalo k temu, da je prišlo do pretiranega kopičenja pričakovanj, do tega, da so tranzicijski sistemi "preobremenjeni" s pričakovanji in zahtevami (Toš, 1999a: 217). Ker je bila ciljna demokratična ureditev razumljena kot "naravna", vsi pretekli urejevalni posegi v imenu socialistične preobrazbe pa kot motnja v tem splošnem (globalnem!) razvoju, so bile

(“brezobzirne”) kritike socializma obložene z visoko stopnjo opravičenosti in hkrati privlačnosti ter veljavnosti, ker so kazale vrnitev k “pravemu naravnemu” stanju.

3. Demokratizacija in repatriarhalizacija

Ena od hudih motenj naravnega stanja družbe, “zlo”, ki da je vzrok za moralni in siceršnji razkroj družbenih skupnosti, je emancipacija žensk, oziroma vstopanje žensk v javni prostor. Za takšno androcentrično definiranje naravnega stanja, ki je še prevladujoče ne glede na politični sistem, je vsako redefiniranje tega pojava izziv, posebej hud izziv pa je praktično vzpostavljanje (zlasti) institucionalnih temeljev za odpravljanje (statusno sicer diferencirane) podrejenosti in marginalnosti ženskega spola. Zato ni naključje, da so pomembne prelomnice odpravljanja diskriminacije žensk povezane s protifeministično reakcijo.⁴

Socialistični sistem (v obeh različicah) je vzpostavil nekatere institucionalne podlage za odpravljanje diskriminacije, ne le na formalno pravni ravni temveč tudi na ravni enakih možnosti (zlasti v javnem prostoru), zato je bil še posebej “protinaraven”. Približevanje moderni razviti družbi je zato pomenilo tudi odpravljanje “protinaravnega” stanja žensk. Ta težnja pa objektivno sovпада z najnovejšim valom antifeminizma v nekaterih najbolj razvitih demokracijah, tako da je videti še bolj upravičena. Moderni antifeminizem v razvitih okoljih je že odgovor na drugi val feminizma in poskus ohranjanja zrahljane moške (pre)moči. Čeprav neenako glede na socialni položaj so namreč (bile) v androcentrični urejenosti prednosti vsem moškim institucionalno zagotovljene (Messner, 1997: 59), zaradi česar so manj egalitariistično usmerjeni (Baxter in Kane, 1995: 198).

V socializmu (vsaj delno) omejeni androcentrizem je s tranzicijo (=modernizacijo, evropeizacijo) bliskovito oživel in njegovi nosilci so v imenu velikih ciljev družbenih sprememb opravili (ali vsaj poskusili opraviti) tudi z ženskim vprašanjem. Enakost med spoloma je bila stigmatizirana kot zahteva totalitarnega režima in zavržena kot nasprotujoča naravnemu in tradicionalnemu redu, “*ni pa bila nadomeščena z idejami, ki bi bile ženskam bolj prijazne*”, kot za Rusijo ugotavlja C. Roulston (1995: 4).

Eden od nujnih pogojev za povečevanje ženske moči v družbi je vsekakor njihova neodvisnost oziroma ekonomska samostojnost, ki jo za večino pripadnic zagotavlja zaposlitev. Tudi če zaposlitev glede na univerzalno podcenjenost ženske delovne sile ter glede na institucionalne ovire⁵ zagotavlja le potencialno neodvisnost žensk, je za reproduciranje enospolne moči nevarna (zlasti, če iz možne pride do dejanske kolektivne politične dejavnosti). Zato ni naključje, da je (bila) vključitev žensk v plačano delo v središču kritičnih presoj socializma⁶ in razumevanje tranzicije povezano z odpravo tega “nenaravnega” pojava.

Gesli “nazaj k družini” in “proč od umazanega javnega življenja” sta ob začetku tranzicije odmevali v vseh tranzicijskih družbah (npr. Klimentkova, 1993: 2). Uresničevanje “prave” vloge žensk (=mater in gospodinj) in ideologije enega (=moškega) družinskega skrbnika je potekalo zelo množično in očitno zlasti v tistih državah, ki so

uvajale spremembe s "šok terapijo". Tako je bilo npr. v začetku 90-tih med brezposelnimi (kar je bil nasploh nov pojav) na Poljskem več kot pol žensk, v Bolgariji od 70-80%; v Rusiji pa se je spolna razlika v plači izredno povečala: 1988 je bila povprečna ženska plača 70% od moške, 1993 pa komaj še 40% (Klimenkova, 1993: 9). Hkrati se je rušil institucionalno vzpostavljeni sistem zagotavljanja socialne varnosti, ki je prej blažil - že tako glede na stopnjo ekonomskega blagostanja težak - težji položaj žensk. Tako so se npr. na Poljskem z začetkom "hitrega in kaotičnega preobražanja" zelo zmanjšala proračunska sredstva za servise kot so vrtci ali dnevnovarstvene ustanove, kar je privedlo do občutnega zmanjšanja števila teh ustanov, v tistih, ki so ostale, pa se je dramatično dvignila cena (M. Paleczny-Zapp, 1996: 2).

Zaradi različnih načinov rušenja sistemov socialne blaginje se je v vseh postsocialističnih državah poslabševal že tako slab položaj večine prebivalstva, posebej še žensk.⁷ Spričo revitalizacije tradicionalne delitve dela po spolu "*so v tej težki situaciji za celotno družbo ženske plačale višjo ceno kot moški*" upravičeno sklepa R. Siemienska (1993: 5). Ta ugotovitev pa ne velja le za poljsko družbo, temveč za vse postsocialistične družbe vzhodne Evrope, kar potrjujejo tudi izsledki raziskave Pamele Waldron-Moore v začetku 90-tih (1999: 56), ki je ugotovila, da politične in ekonomske spremembe (v šestih državah: Madžarska, Poljska, Češkoslovaška, Rusija, Ukrajina in Litva) podpirajo dobro izobraženi, široko razgledani, mladi, moški, urabanizirani in do določene stopnje motivirani z razočaranjem nad preteklo ekonomsko učinkovitostjo države.

Kljub temu, da so ženske tudi v postsocialističnih družbah ob začetku tranzicije razpolagale z večjo količino kulturnega kot ekonomskega kapitala,⁸ to ni preprečevalo mnogostranske marginalizacije žensk v teh družbah, kar je zlasti očitno na področju političnega delovanja. Kot politični subjekti so bile skorajda izbrisane,⁹ ponekod pa tudi skrajno omejene v uresničevanju reproduktivnih pravic.¹⁰ Preprosto, kar jim je bilo v "socializmu dano" s totalitarno državo, je treba ob demokratizaciji odvzeti.¹¹ Tako se je ob lepem naličju demokracije opravičila mizoginija, ki pa je ostajala na ravni izraženih ciljev tranzicije sorazmerno zakrita in olepšana z (lažno, ženskam prijazno) zahtevo po vrnitvi v normalno naravno stanje.

Kljub razlikam med posameznimi državami je (bila) zahteva po redomestifikaciji žensk skupna značilnost vseh postsocialističnih družb, zaradi česar jih kritične raziskovalke označujejo kot konservativne (npr. Siemienska, 1993: 13; Novikova, 1994: 10; Petrova, 1994: 269). V tem oziru so postsocialistične družbe v svojem bistvu podobne razvitim, zato lahko verjamemo ugotovitvam, da socializem ni bistveno spremenil vrednotne usmeritve, ali da "*vzhodne države niso bolj liberalne kot zahodne*" (Štebe, 1999: 253), oziroma, da socialistični sistem ni bil bistveno bolj uspešen v spodkopavanju tradicionalnih stališč o vlogi spolov kot liberalni demokratični (Braun et al., 1994). Takšna spoznanja lahko upoštevamo kot dokaz za trdoživost in mnogodimenzionalnost androcentrizma, kar potrjujejo tudi mnogi izsledki raziskav v razvitih demokratičnih družbah.

Univerzalna ključna značilnost družb v 90-tih letih 20. stoletja je, da dinamiki vstopanja žensk v javni prostor ne sledi vstopanje moških v zasebni prostor (Mueller, 1998: 331). To spodbujajo tudi strukturno določeni načini (plačanega) dela, ki temeljijo

na pojmovanju "poročenega moškega brez družinskih obveznosti", kar se končno kaže tudi v sorazmerno majhnih razlikah med razvitimi državami v deležih poročenih moških pri opravljanju gospodinjkega dela: po Baxter in Kane (1995: 196) opravijo moški na Švedskem približno 27% vseh gospodinjstevskih opravil, v ZDA, Kanadi, Norveški in Avstraliji pa približno 22%. Zato prihaja pri moških do nasprotja med njihovimi prepričanji in tem, kar resnično delajo, vendar tega ne razumejo kot konfliktno, medtem ko gre pri večini žensk za konfliktnost med tistim načinom življenja, ki ga želijo in tem, ki ga resnično skušajo (Mueller, 1998: 331).

Ob temeljni podobnosti glede vsebnosti androcentrizma med postsocialističnimi in utrjenimi demokratičnimi (kapitalističnimi) družbami pa je razlika med njimi predvsem v stopnji institucionalnega nadzora nad tem pojavom in v strategiji sistematičnega načrtnega odpravljanja androcentrizma. Ta razlika omogoča sprevrnjenost: medtem ko je v 80-tih in 90-tih letih 20. stoletja vprašanje spolne neenakosti v razvitih (kapitalističnih) družbah že prišlo v ospredje¹² javnega govora in neposrednega družbenega urejanja (Jogan, 1992; Jogan, 1999), se je v mnogih postsocialističnih okoljih zanimanje za to problematiko vnaprej potiskalo na obrobje s sklicevanjem na "razvite" družbe. Čeprav so med posameznimi postsocialističnimi državami velike razlike, je ta tendenca očitna povsod, tudi v slovenskih okoliščinah.

4. Slovenija: tranzicija, rekatolizacija in redomestifikacija

Pri obravnavi spolne neenakosti in tranzicije v slovenski družbi je potrebno upoštevati nekatere posebnosti, ki izhajajo iz njenega delno "netipičnega" položaja v primerjavi z drugimi socialističnimi družbami. Spreminjanje družbene strukture se je začelo na političnih in ekonomskih temeljih, ki so se zlasti v 80-tih že opazno oddaljili od tistega tipa socializma, ki je veljal kot "pravi". Postopno demokratiziranje političnega življenja je potekalo v ekonomskih okoliščinah, ki so pogosto delovale stresno (občasno pomanjkanje različnih dobrin za vsakdanje življenje), vendar je kljub temu večina prebivalcev živela sorazmerno ugodno, predvsem pa je bila zagotovljena socialna varnost (možnost izobraževanja, zdravljenja, itd.).

Zamenjava enostrankarskega političnega sistema z večstrankarskim (1990) in sistematično vpeljevanje tržnega gospodarstva pa nista pomenila nadaljevanja prizadevanj za odpravljanje spolne neenakosti in za utrjevanje egalitarizma nasploh. Nasprotno, institucionalno vzpostavljeni temelji za usklajevanje poklicnega (plačanega) dela žensk z družinskimi obveznostmi (vrtci, domovi za ostarele, itd.) so postali predmet zelo ostrega kritiziranja.

Kritično javno presojanje socializma in opravičevanje tranzicije v Sloveniji je potekalo po vzorcu, ki je edinstven in vreden omembe, saj gre za "sestavljeno sprevrnjenost" oziroma za dvakratno dehistorizacijo: v časovno horizontalnem in v časovno vertikalnem vidiku.¹³ Kot aktualne navezne (primerjalne) družbe namreč nastopajo razvite demokracije očiščene negativnih strukturnih učinkov (in pozitivnih ukrepov za odpravljanje diskriminacije) na eni, na drugi strani pa slovenska socialistična družba,

bolje njena predelana podoba, v kateri je model (samoupravnega) socialističnega razvoja Slovenije izenačen z realsocialističnim. Za zgodovinsko primerjavo znotraj slovenske družbe pa nastopa dvostopenjska preteklost: (bližnja) socialistična in (bolj odmaknjena) predsocialistična - spet v očiščeni podobi; pri socialistični stopnji so izključene pozitivne pridobitve, pri predsocialistični pa negativne značilnosti, ki zadevajo večinsko populacijo.

Splošna težnja po redomestifikaciji žensk v postsocialističnih družbah se je v Sloveniji pokazala tako na duhovni kot na čisto predmetni ravni. Na prvi ravni se je najbolj očitno izražala povezano s težnjami po rekatolizaciji,¹⁴ najpogosteje v zahtevah po moralni prenovi družbe. Družba naj bi bila pod vplivom (nemoralnega) marksizma v socialistični preteklosti prišla do moralnega razsula, ki ga lahko odpravi le vrnitev prave morale v javno življenje, to pa je edinole sklop moralnih zapovedi, ki izhajajo iz družbenega nauka katoliške cerkve. *“Tako se tudi etika in morala ponovno vračata v naše javno življenje in v politiko... Demokratične spremembe v naši domovini so končno ustvarile ozračje za boljše sprejemanje in razumevanje družbenega nauka Cerkve”*, je poudaril A. Stres (1991: 11, 12). Podobne razlage o odrešujoči pravilni moralnosti srečamo že v prvem valu rekatolizacije na Slovenskem (konec 19. in začetek 20. st.), zato je mogoče razumeti sodobno rekatolizacijo tudi kot restavracijo.¹⁵ To je očitno tudi pri obravnavi posebnega položaja žensk v sodobni družbi.

“Vračanje prave morale” je neločljivo povezano tudi z vračanjem “pravega dostojanstva” ženskam, takšnega, ki ne bi bilo v nasprotju z njihovo pravo naravo in ki bi zaustavilo “pomoženje” žensk.¹⁶ Tako so (bila) opravičena - kot edino prava in ženskam prijazna - prizadevanja za odpravo (nemoralne in po teh razlagah ženskam neprijazne) socialistične prakse, ki da je z zaposlovanjem žensk naredila družino za “največjega mučenca” sodobnosti, itd. Dejansko pa se je tako vračala tudi mizoginija in prikrito opravičevanje diskriminacije žensk; *“stoletja trajajoči difamacija in diskriminacija žensk”* pa sodita - po oceni profesorja za zgodovino cerkve G. Denzlerja (1997: 337) - *“k najbolj žalostnim poglavjem v zgodovini katoliške cerkve”*.

Vsebinsko polnenje demokracije s prikrito mizoginijo je povečevalo svojo privlačnost s poudarjenim primerjanjem med “nekoč”, ko slovenski narod še ni številčno nazadoval, in “sedaj”, ko je zaradi moralnega razsula in razkroja družine obsojen na izumrtje. “Nekoč” pomeni predsocialistično obdobje, “sedaj” pa socialistično in delno že postsocialistično, kolikor so v zadnjem še značilnosti socialistične urejenosti, ali preprosto, kolikor še gre za “kontinuiteto”.¹⁷ Veliko odgovornost za (narodov obstoj bistvene) negativne pojave pa leži na ženskah. Poleg zgodovinsko preskušene institucije utrjevanja spolne (in razredne) neenakosti - RKC zagovarjajo takšna stališča v javnosti pripadniki tistih strank, ki so (bile) blizu RKC, zlasti Slovenski krščanski demokrati.

Čeprav ta vrsta duhovnega “približevanja” Evropi ni (bila) edina in čeprav je sekularizacija kljub застоju v 80-tih in v začetku 90-tih let že postala očitni množični pojav,¹⁸ bi vendarle sorazmerno stalno ponavljanje potrebe po moralni prenovi (rekatolizaciji), če drugega ne, lahko vplivalo na nastajanje oziroma povečevanje občutka krivde pri prizadetih osebah predvsem ženskega spola; ta občutek je tako in tako (bil) latentno navzoč pri mnogih ženskah. Ne glede na stopnjo subjektivne prizadetosti je v

zunanjem pomenskem svetu obviselo breme, ki je lahko povzročalo napetosti bodisi čisto psihične narave, bodisi bolj materializirane. Obremenjevanje žensk se namreč ni ustavilo na duhovni ravni (medijske produkcije), temveč se je opredmetilo v zahtevah po spreminjanju nekaterih temeljnih institucionalno varovanih okoliščin za svoboden obstoj posameznice/ka.

Najprej se je to pokazalo v jasno izraženi težnji po kontroli ženskih reproduktivnih zmogljivosti; v času priprave ustave samostojne države Slovenije (1990, 1991) v zahtevah po odpravi ustavno (1974) določene pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok. Pronatalistična usmeritev, ki jo je RKC (vesoljna in slovenska) v drugi polovici 20. stoletja neprekinjeno zagovarjala, se je jedrnato izražala v zahtevi po odpravi splava. Boj RKC zoper pravico do splava temelji na redukcionistični predpostavki, po kateri so vse umetne kontraceptivne metode za uravnavanje rojstev izenačene s splavom.¹⁹ Odločna javna nasprotovanja takšni krčitveni praksi so bila v Sloveniji že v 60-tih in 70-tih letih,²⁰ v 90-tih pa so se - ob neposredni grožnji s posegom v temeljne človekove pravice ženske - še okrepila in pomnožila. Boj za ohranitev ustavne pravice do svobode v reproduktivnem obnašanju, ki je združil (tudi politično strankarsko) različne ženske organizacije in skupine, je bil uspešen - ta temeljna pravica (in možnost njenega uresničevanja) je ostala v Ustavi RS.

Ob boju za ohranitev te pravice se je pokazalo, da (v procesih tako privlačne demokratizacije) v okoliščinah zgodovinsko utrje(va)ne androcentrične kulture, družbene strukture in organizacije vsakdanjega življenja nobena pridobljena pravica prikrajšanega spola ni trdna, samoumevna in tudi ne dana. Ohranjevanje pridobljenih pravic zahteva stalno budnost in tudi ohranjevanje zgodovinskega spomina na način pridobitve. Tega dvojega pa je bilo ob začetku tranzicije v Sloveniji premalo. Različni drugi poskusi in procesi redomestifikacije žensk pa so poskrbeli, da se je to spoznanje začelo razvijati, krepiti in ponotranjati; kot moremo sklepati na podlagi izraženih teženj v 90-tih, se bo to dogajalo tudi v prihodnje.²¹

Na podlagi te zgodovinske kolektivne (ženske) izkušnje, ki je brez dvoma izražala tudi (vsaj) najmanjši možni skupni imenovalac kolektivne zavesti, lahko - za slovenske razmere - le s pridržki sprejememo ugotovitev, da so bile v socialističnih družbah liberalne vrednote "*samo manifestna ideologija...*" in da stališča glede spolnih vlog "*niso bila produkt nikakršnih bojev*" (Štebe, 1999: 245). Za slovenske razmere lahko na podlagi oprijemljivih dejstev trdim, da tako v (bližnji in daljni) preteklosti kot v tranzicijskem obdobju že obstajata tudi kolektivna zavest (seveda diferencirana glede na socialni položaj) in kolektivna izkušnja (na podlagi mnogih individualnih), ki sta plod - institucionalnih in neinstitucionalnih organiziranih in posamičnih delovanj žensk.²²

Morda bi lahko kot enega od dokazov za to oceno upoštevali tudi podatek (mednarodnega raziskovanja zaupanja v institucije v desetih srednje in vzhodnoevropskih državah 1995), da je v Sloveniji zaupanje v ženska gibanja daleč najvišje v primerjavi z drugimi tranzicijskimi državami (Toš, 1999a: 243).²³ To zaupanje pa je gotovo tudi posledica posebnosti v ustvarjanju materialnih temeljev za usklajevanje delovne in družinske vloge žensk, ki Slovenijo razlikujejo od "trdega" tipa socialističnih družb. Zelo preprosto: v Sloveniji se je "družbene servise" (npr. vrtce, zdravstvene domove,

domove za ostarele) v času samoupravnega socializma večinoma gradilo s samopri-spevkom, torej z neposrednim vlaganjem denarja iz osebnih dohodkov prebivalstva.²⁴ Torej te ustanove v mnogih primerih nikakor niso (ali pa v glavnem niso) neko "darilo države". In tudi odločitve za samoprispevek niso nastale po neki evolucijski naravni poti, temveč v demokratičnih postopkih izrekanja (in prerekanja) ter prepričevanja na (posebnih) zborih krajanov (državljanov). In še en moment je vreden omembe: v teh procesih sta bila udeležena oba spola, torej ni šlo le za neko izolirano delovanje žensk in tudi ne za pritisk "od zgoraj", temveč za referendumsko odločanje.

To kolektivno izkušnjo 70-tih in delno 80-tih let, ki je bila "ideološko" opravičena in podprta z načelom o "družbeno odgovornem starševstvu", je treba upoštevati pri obravnavi tranzicije na Slovenskem, kajti po eni strani je šlo za ("malo") šolo demokratičnega urejanja skupnih razmer za življenje pripadnikov družbe, po drugi se je v tem procesu - in statu nascendi - uresničevalo načelo, ki ga konec 90-tih postavlja kot vodilo najvišja politična telesa združujoče se Evrope, namreč sodelovanje obeh spolov v uresničevanju načela enakih možnosti na vseh ravneh in področjih.²⁵

Verjetno ni naključje, da je - po podatkih mednarodne raziskave o religioznosti in odnosu do cerkve v desetih tranzicijskih državah - 1997 več kot polovica (56,6%) respondentov v Sloveniji menila, da je bilo obdobje od 1945 do 1990 čas, ko so bili ljudje najbolj srečni (Flere, 1999: 127). Zlasti v zadnjih dveh desetletjih tega obdobja se je Slovenija približevala (socialnodemokratskemu) skandinavskemu tipu zagotavljanja socialne blaginje in družbenih okoliščin za odpravljanje diskriminacije po spolu. S tranzicijskimi spremembami se je začela povečevati vrzel, kajti skandinavska strategija za doseganje večje enakosti spolov se krepi in je vedno bolj natančna in usklajena,²⁶ v slovenskih okoliščinah pa jo v 90-tih ogroža krepitev androcentrizma.

5. Spolno neenako zadovoljstvo s tranzicijo in radikalizacija

Čeprav tranzicija v Sloveniji ni potekala v skladu s "šok terapijo" (Javornik, 2000: 9), je mogoče govoriti o tranzicijskem šoku, ki je z rahljanjem sistema socialne varnosti prizadel večino prebivalstva. Ob legalizaciji kapitalistične ekonomije so zlasti spremembe v zaposlovanju²⁷ vplivale tudi na povečevanje socialne neenakosti in revščine. Od sredine 80-tih let se je občutno povečala vrzel med najvišjimi in najnižjimi dohodki, tako so bogati postali še bogatejši, revni pa še revnejši.²⁸ Razmerje med povprečnimi dohodki 10% zaposlenih z najnižjimi dohodki ter 10% zaposlenih z najvišjimi dohodki je bilo leta 1984 1:3,5, leta 1990 je bilo 1:5, leta 1996 pa že 1:6,5 (Hafner-Fink, 1999: 179, 180). V tem obdobju je ostajal delež zaposlenih, katerih dohodek je bil pod povprečjem dohodka na zaposlenega, skoraj nespremenjen in visok: leta 1984 je 61,8% vseh zaposlenih imelo takšen dohodek, leta 1990 62,6% in leta 1996 61,6%).

Mednarodni primerjalni podatki kažejo, da slovenski anketiranci močno obsojajo prevelike dohodkovne razlike v družbi in da želijo posredovanje države pri zagotavljanju blaginje prebivalstva (Hanžek, 1999: 87). Kot kažejo rezultati raziskave SJM 1996/1

(Toš, 1999: 634), so močnejši vlogi države bolj naklonjene ženske kot moški: tako npr. 85% žensk in 80,3% moških meni, da bi morala država biti v celoti ali delno odgovorna za zagotavljanje delovnega mesta *“za vsakogar, ki hoče delati”*.²⁹

Kot odgovor na povečevanje socialnih razlik se je povečalo število ljudi, ki zagovarjajo egalitaristično (enakostno) usmeritev: po raziskavi SJM se je leta 1984 62,6% anketirancev strinjalo s stališčem, da je treba zmanjšati razlike v dohodkih, leta 1996 pa 72,9% (Hafner-Fink, 1999: 180). Zanimivo pa je, da je bilo leta 1990 tako usmerjenih le 51,9% anketirancev, kar moremo povezovati z brezobzirno kritiko enakostne usmeritve v socializmu v 80-tih in z enostranskim produciranjem upov o bistveno boljšem življenju (ki naj bi ga prinesla tržno gospodarstvo in liberalizacija), vključno z vrnitvijo žensk tja, kamor po *“naravi”* sodijo.

V času tranzicije se - ob povečani socialni neenakosti, povečani brezposelnosti (ki je najbolj prizadela ženske z najnižjo stopnjo izobrazbe – Hanžek, 1999: 93) ter manj varnem zaposlovanju, ob zmanjšanih možnostih za reševanje stanovanjskega vprašanja (zlasti za mlade družine - Jogan, 1998: 80-81) - povečujeta negotovost in strah pred prihodnostjo. V času tranzicije se ženske kot iskalke zaposlitve srečujejo celo s prej manj znanimi omejitvami in zahtevami, ki so pogosto v nasprotju z veljavno zakonodajo - npr. odpuščanje v primeru zanositve, ipd. Zato gotovo ni naključje, da je za ženske brezposelnost veliko bolj pereč in prednosten problem kot za moške, kar kažejo rezultati raziskave SJM 1996/1 (Toš, 1999: 631). Kot prvi problem od dveh, ki se *“osebno zdita v tem trenutku za Slovenijo najbolj pereča”* je brezposelnost navedlo 42,6% žensk in (le) 27% moških.³⁰

Da ženske bolj občutijo negativne posledice tranzicije, je mogoče sklepati iz razporeditve odgovorov na vprašanje (vprašanje 1.03/a v raziskavi SJM 1996/1) *“kako živijo ljudje”* v primerjavi z razmerami ob osamosvojitvi: da živijo (dosti) slabše, je menilo 50,7% žensk in 46,5% moških; da živijo (dosti) bolje, pa je menilo 20,9% moških in 14,6% žensk. Ženske prevladujejo tudi v negativni oceni glede možnosti imeti in preživljati otroke v raziskavi SJM 1997/3 (Toš, 1999: 782): da je danes *“dosti slabše”*, kot pred petimi leti oz. ob osamosvojitvi, meni 20,3% žensk in 13,6% moških; v merjenju v letu 1996 (SJM 1996/1, vprašanje 1.03) je bilo takšnega mnenja 15% žensk in 10,7% moških.

Zaradi tega je tudi stopnja navdušenja nad prvimi petimi leti razvoja v samostojni Sloveniji pri ženskah občutna nižja, kot pri moških. Po podatkih raziskave SJM 1996/1 (Toš, 1999: 630, vprašanje 1.01) je (zelo) navdušenih 44,7% moških in 33,5% žensk. Podobno je z občutkom osebne sreče, ki je (po podatkih SJM 1996/1, vprašanje 1.08) manj zaznaven pri ženskah kot pri moških (na negativnem delu lestvice - torej, da / sploh ali pretežno/ niso srečni - je 42,6% žensk in 32,3% moških). Verjetno bi lahko korenine za takšno spolno neenako izražanje navdušenja iskali v (moralni in materialni) nadobremenjenosti žensk z družinsko vlogo (bodisi realno, bodisi potencialno).

Nadobremenjenost žensk z neplačanim delom pa ni vplivala na to, da bi ženske kot ideal gojile le vlogo matere in gospodinje: nasprotno, kot kažejo raziskave, sta pri absolutni večini žensk (praktično enako tudi pri moških) vrednoti delo in družina uvrščeni na prvo mesto. Tako je mednarodna raziskava vrednot 1992 (Toš, 1992) razkrila, da je

za 96,9% odraslih moških in žensk delo zelo ali precej pomembno, družina pa je zelo ali precej pomembna za 96,9% žensk in za 95,5% moških. Vsebinska pomembnosti pa spolno ni enaka: medtem ko družina moške pretežno razbremenjuje, ženske v glavnem obremenjuje. Verjetno lahko tudi v tem dejstvu iščemo ozadje za spolno neenako sprejemanje oziroma zavračanje enoredniške ("one-bread-winner") ideologije, ki v 90-tih ni več vodilna ideologija.

Stališče o moškem kot glavnem skrbniku družine je v Sloveniji že postalo manjšinsko: po raziskavi SJM 1993 s stališčem "*Naloga moža v zakonu je, da služi denar, naloga žene pa, da skrbi za dom in družino*" ni soglašalo 42,5% vseh odraslih respondentov, v letu 1998 pa 52,0% (Toš, 1999: 288, 828). Če primerjamo podatke raziskovanj iz začetka 90-tih (Jogan, 1994b: 264-265) s podatki iz konca tega desetletja, lahko ugotovimo, da se je postopno krepila radikalizacija in enakostna usmeritev pri moških in pri ženskah, da pa je občutno močnejša pri ženskah. Tako je npr. s tem stališčem soglašalo ali močno soglašalo po podatkih SJM 1991/2 44,4% moških, v SJM 1993/2 41,5% in v SJM 1998/1 36%. Pri ženskah pa so ustrezni deleži: 36,8%, 38,4% in 23,8%. Podobno spolno razliko opazimo tudi pri zavračanju enoredniške ideologije, saj z omenjenim stališčem leta 1991 ni soglašalo ali sploh ni soglašalo 35% moških, leta 1993 38,5% in leta 1998 45,9%. O močnejši radikalizaciji žensk govorijo ustrezni deleži zanje: leta 1991 44,2%, leta 1993 45,9% in leta 1998 57,9%. Verjetno lahko upravičeno domnevamo, da je spolno neenako poslabševanje razmer v 90-tih prispevalo tudi k večji radikalizaciji žensk.

Vzroki za večje nelagodje pri ženskah so verjetno tako večje psihične obremenitve žensk v zunanjem okolju kot v družini. Vloga družine kot (tradicionalno pomembnega) blažilca in predelovalca napetosti in negotovosti, ki jih poraja javno območje, se je namreč v času tranzicije povečala (ključno terapevtsko vlogo v družini pa imajo matere). Kljub povečanim redomestifikacijskim pritiskom na ženske od zunaj, pa se v 90-tih ni povečal občutek krivde pri ženskah (češ da so "zatajile"), medtem ko je pri moških opazen nastavek za nasprotno tendenco.

To sklepanje lahko utemeljimo s podatki o (ne)strinjanju s stališčem "*Gledano v celoti, družinsko življenje trpi, kadar je žena polno zaposlena*" (SJM 1991/2, vprašanje 4.08b; SJM 1998/1, vprašanje R49). Pri ženskah je opazno znižanje deleža tistih, ki soglašajo ali močno soglašajo s tem stališčem od 66,5% leta 1991 na 58,3% v letu 1998; ustrezna deleža pri moških sta: 69,6% in 66,4%. Hkrati je opazno povečanje deleža tistih žensk, ki ne soglašajo ali sploh ne soglašajo s tem stališčem od 17,5% leta 1991 na 24,4% leta 1998; ustrezna deleža za moške sta 18,3% leta 1991 in 14,8% leta 1998.

Prihodnja raziskovanja bodo pokazala, ali se bo pri moških tendenca slabitve zavračanja tega stališča nadaljevala. Vsaj hipotetično pa moremo reči, da bo smer te tendence odvisna od institucionalne podpore povečevanju spolno simetrične delitve dela na vseh področjih in na vseh ravneh (oziroma od institucionalnega zaviranja). Morebiti pa tiči vsaj del razlogov za zmanjšanje zavračanja stališča o prizadetosti cele družine pri moških tudi v tem, da zaradi splošnega poslabšanja razmer za večino pripadnikov in posebej za

ženske, morajo (ali bi morali) prevzemati večji del gospodinjanskega in družinskega dela na svoja ramena, za kar pa ni posebej velikega zanimanja.

Da obstaja v zasebnosti največja neenakost v obremenitvi in da se (zelo) počasi odpravlja asimetrična obremenitev z gospodinjanskimi in družinskimi opravili, je večno zelena globalna melodija, dobro znana po celem svetu. To potrjujejo tudi podatki za slovenske razmere v 90-tih. Na vprašanje *“Ali ste vi tista oseba, ki v vašem gospodinjstvu opravlja domača opravila - kot na primer likanje, kuhanje, pranje in drugo?”* v SJM 1997/3 (Toš, 1999: 788, vprašanje 2.03) so moški in ženske odgovarjali takole:

- *da, v glavnem to postorim jaz*: 6,2% moških in 65,1% žensk;
- *ne, to postori nekdo drug*: 70,0% moških in 9,1% žensk;
- *to v enakem deležu postoriva jaz in še nekdo drug*: 23,9% moških in 25,9% žensk.

Za dobro polovico moških je po podatkih iste raziskave (vprašanje 2.01/b) obstoječe stanje (vsakdanji model “politike razlik”) sprejemljivo, o čemer moremo sklepati na podlagi odgovorov na vprašanje *“Zamislite si, da bi lahko sami odločali o tem, koliko časa boste namenili posameznim stvarim. Katerim od navedenih stvari bi želeli nameniti več časa kot doslej, katerim manj, in katerim enako?”*: 53,3% moških bi domačim opravilom namenil enako (malo) časa kot doslej, 36,2% pa nekaj ali dosti več časa. Glede na to, da se občasno slišijo razlage, kako ženske ne pustijo moških k domačim opravilom, je treba omeniti, da bi pa kar solidno število žensk rado namenilo nekaj ali dosti manj časa tem opravilom - 15,1% (mimogrede: in 8,1% moških).

Utrjene predstave o delitvi domačega dela so izredno močno ukoreninjene v vsakdanji praksi in delujejo tudi takrat, kadar so zunanje okoliščine toliko spremenjene, da bi lahko prišlo celo do popolnega zasuka v vlogah moškega in ženske. Tako je manjša raziskava (Gaberšek, 1997) pokazala, da brezposelni očetje niso pripravljeni prevzeti večjega (oziroma sploh nikakršnega) dela gospodinjanskih opravil tudi v primerih, kadar je edina in glavna skrbnica družine žena - mati.

Kljub očitni razliki v obremenjenosti z domačim delom pa je pri ženskah izrazitejša nagnjenost do dela zunaj doma kot pri moških, kar kažejo podatki iz raziskave SJM 1997/3 (Toš, 1999: 787, vprašanje 2.02/b). Tako se strinja ali v celoti strinja s stališčem *“Rad bi hodil v službo, tudi če ne bi potreboval denarja”* 47,1% žensk in 35,0% moških; nasprotno pa se ne strinja ali se sploh ne strinja s tem stališčem 47,6% moških in 34,6% žensk. Gotovo tudi ni naključje, da se več žensk kot moških (po podatkih iste raziskave, vprašanje 2.02/c) v celoti strinja s stališčem *“delo je človekova najpomembnejša dejavnost”*: 47,3% žensk in 40,9% moških.

Kot kažejo raziskave SJM v 90-tih je na Slovenskem večina žensk (in relativno nekoliko manjša večina moških) prepričanih, da je *“biti zaposlena za žensko najboljši način, da doseže neodvisnost”*: po podatkih SJM 1992/1 (vprašanje 1.56e – Jogan, 1994b: 268) soglaša ali močno soglaša s tem stališčem 69,7% žensk in 60,3% moških. V takšni usmeritvi pa nikakor ni mogoče gledati “ostankov” (ideološke prisile) socializma, saj odkrivajo podobno usmeritev raziskovalci/ke tudi v drugih okoljih v Evropi (npr. K. Gottschall, 1989: 40, v ZRN; H. Bradley, 1998: 283, v VB, itd.). V ekonomski samostojnosti, ki jo nudi poklicno delo, vidi večina žensk v sodobnosti temelj za svojo

neodvisnost in za odpravljanje podrejenosti drugemu spolu (kljub temu, da so prevladujoči vzorci zaposlovanja v plačanem delu še vedno pretežno moški). Kako (in ali) se bodo spreminjali ti vzorci je odvisno tudi od ženske udeležbe v političnem odločanju.

Za vse tranzicijske družbe je v 90-tih značilna naslednja tendenca: kolikor težji je (bil) položaj žensk, toliko manjše so (bile) možnosti, da bi njihovi problemi postali javni in politično pomembni, saj so bile v političnem odločanju (tako na državnih kot na lokalni ravni) praktično potisnjene na obrobje.³¹ Zmanjšanje udeležbe žensk v političnem delovanju pa ne pomeni, da bi se zmanjšalo zanimanje žensk za politiko ali celo, da bi politika sploh ne zanimala žensk. Raziskava konec 80-tih (Ule, 1990: 17) je pokazala, da se je le 3,3% anketiranih žensk strinjalo s stereotipno trditvijo, "da ženske niso sposobne za politiko" in 7,7%, da je "politika stvar moških". Da se ženske zanimajo za politiko, da niso apolitična bitja, je pokazalo tudi raziskovanje SJM 1995 (vprašanje 117), saj je na vprašanje "*V kolikšni meri vas zanima politika?*" 48,6% moških in 39,8% žensk odgovorilo "me zanima", da jih ne zanima, je menilo 20,3% moških in 24,7% žensk, in da jih malo zanima 30,9% moških in 35,3% žensk (Andrejašič, 2000: 130).

Treba pa je poudariti, da obstaja razlika med spoloma v področju zanimanja za politične zadeve, saj ženske bolj zanimajo vprašanja, ki so povezana s socialno varnostjo, kar kažejo rezultati raziskave SJM 1998/2. Na vprašanje (1.05), čemu bi vlada morala nameniti več ali manj denarja, je več žensk kot moških odgovorilo, da zdravstvu in pokojninam (Andrejašič, 2000: 129). Razlika med spoloma se kaže tudi v trdnosti stališč, saj po rezultatih raziskave SJM 1997/1 (vprašanje 1.18) več žensk (29,4%) kot moških (22,9%) po razpravah s partnerjem ohrani svoje stališče, če imata različna stališča (Andrejašič, 2000: 135).

Ali bodo problemi, ki bolj bremenijo ženske kot moške, postali splošno pomembni, pa ni odvisno le od pripravljenosti in zainteresiranosti žensk, temveč v veliki meri predvsem od moških, ki kot večinski razpolagalci z družbeno močjo z različnimi ukrepi lahko spodbujajo ali pa zatirajo glas žensk v političnem delovanju. Povečevanje družbene moči žensk in zmanjševanje neenakosti po spolu je v začetku 21. stoletja torej odvisno predvsem od rešitve "moškega vprašanja", kot so prepričani zlasti nekateri (skandinavski) teoretiki.³²

6. Sklep

Tranzicijske spremembe v 90-tih v slovenski družbi so (razmeroma grobo in nazorno) pokazale, da (v pretežno še vedno institucionalno podprtem androcentризmu) nobena socialna in ekonomska pravica, katere uresničevanje je (bilo) usmerjeno k zmanjševanju socialne neenakosti in k odpravljanju diskriminacije po spolu, ni tako utrjena in toliko institucionalno celostno varovana, da bi (že) veljala kot samoumevna in trajna. Optimistična (in zavajajoča) pričakovanja o hitrem izboljšanju kakovosti življenja, ki so temeljila na dehistoriziranih podobah razvite demokratične (kapitalistične) družbe na eni ter (real)socialistične družbe na drugi strani, so se že v začetku prehodnega desetletja pokazala kot težko uresničljiva pri večini prebivalcev obeh spolov.

Povečanje socialne negotovosti in neenakosti, ter očitne težnje po redomestifikaciji žensk so tudi na Slovenskem prispevale k povečanju posredne in/ali neposredne materialne in moralne nadobremenjenosti (večine) žensk tako v javnem kot v zasebnem območju delovanja. Negativne učinke sprememb so (zlasti kot matere) namreč predelovale in blažile predvsem ženske (večinskih družbenih plasti). Zato verjetno ni naključje, da se pri njih bolj očitno kot pri moških kaže višja stopnja kritičnosti v ocenjevanju dosežkov tranzicije, tendenca povečevanja egalitaristične usmeritve in radikalizacije, kljub objektivnemu povečanju pritiskov h kulpabilizaciji pa se zmanjšuje občutek krivde.

Kako se bodo nakazane tendence krepile, je odvisno tako od notranjih kot (zlasti) od zunanjih okoliščin. Med notranjimi okoliščinami je vsekakor pomembna dosežena stopnja egalitaristične kolektivne zavesti, med zunanjimi pa je najpomembnejše priključevanje Slovenije Evropski uniji. Uresničevanje strategije EU s poudarkom na kompleksnem zagotavljanju okoliščin za enake možnosti obeh spolov bo verjetno prispevalo k okrepitvi erozije androcentrizma, ki jo je tranzicija (začasno) zaustavila.

OPOMBE

1. V različnih družboslovnih vedah si zlasti v zadnjih dveh desetletjih 20. stoletja - v veliki meri pod vplivom feminističnega raziskovanja - prizadevajo, da bi se raziskovalci ozavešili o tej in drugih pristranostih (npr. razredni, rasistični, ipd) ter da bi spremenili svoje delovanje. Tako je npr. Ameriška sociološka asociacija že 1980 izdala smernice za izogibanje seksistični pristranosti, kmalu za tem je podobne smernice sprejela Kanadska sociološka asociacija (glej Eichler, 1997: 20).
2. Pri raziskovanju dejavnosti glede na razlikovalne določilnice spola in razreda si nekateri sociologi pomagajo z Bourdieuevim konceptom "habitus" (tudi Frerichs, 2000), ki omogoča povezovanje strukturnih sestavin s subjektiviteto in razkriva temeljni vzorec delovanja in obnašanja. Prežetost razrednosti in spolne pripadnosti sem sama poskusila pojasniti s shemo, pri kateri sem upoštevala javno in zasebno območje (Jogan, 1990: 98) ter mnogodimenzionalnost strukturnega učinkovanja na oblikovanje vzorcev osebnostne identitete - subjektivitete (Jogan, 1994a).
3. S primerjalno analizo zveze med ekonomsko (ne)odvisnostjo in (ne)egalitarnostjo vrednotne usmeritve v petih državah (ZDA, Kanada, Avstralija, Švedska, Norveška) sta J. Baxter in E. Kane (1995) prepričljivo pokazali, kakšne so razlike med posameznimi razvitimi demokratičnimi državami glede položaja žensk.
4. Margaret Jackson (1994: 185) na podlagi podrobnega proučevanja feministične kritike (moško določene) konstrukcije spolnosti od 1850-1940 sklepa, da je "*izzivanje patriarhalnih definicij 'naravnega' v mnogih ozirih sedaj tako težko in nevarno, kakor je bilo v 19. stoletju...*", "*kajti 'moč za opredelitev tega, kaj je 'naravno', ostaja ključna za ohranitev moške moči in strukture odnosov med spoloma.*". Avtorica tudi poudarja, da kadar se pojavijo grožnje sistemu moči, se oblikujejo in širijo teorije, ki opravičujejo to moč in/ali pa dokazujejo, da sprememba ni možna, ali pa usmerjajo spremembe v smer, ki zagotavlja ohranjanje strukture moči.
5. Raziskava Janeen Baxter in Emily W. Kane (1995: 195) je pokazala, da ima državna politika glede enakosti spolov ključni zaviralni ali spodbujevalni učinek v razvijanju ženske neodvisnosti. Ta politika končno vpliva tudi na razliko v plačah, zato ni naključje, da ima

- Švedska od vseh razvitih industrijskih držav najmanjšo spolno razliko v plačilu enakega ali primerljivega dela (konec 20. stoletja).
6. Najbolj razširjena je (bila) trditev, da je socializem potisnil ženske v tovarne, da jim je naložil dvojno breme in da niso z "emancipacijo" ničesar pridobile, temveč samo izgubile. Ob takšnih ocenah je nadvse upravičeno vprašanje, kakšen konkreten predhodni zgodovinski položaj je rabil kot podlaga za presojo socializma (ki je bil "pripoznan" kot očitno žensko sovražen, a prepleaskan z ideologijo enakosti). Odgovor je preprost: androcentrično pristranska in za množično ideološko rabo utrjevana predstava o "pravem" mestu žensk nastopa kot podlaga za primerjavo z realnim položajem v socializmu. Neprimernost (in tudi spolna pristranskost) takšne metode je očitna, ko se upošteva položaj večine žensk v 19. stoletju v deželah zahodne, srednje Evrope in Rusije (kot ga npr. prikazuje M. French, 1985: 310 - več o tem vprašanju v Jogan, 1990: 2-5).
 7. V tem okviru je značilno npr. urejanje porodniškega dopusta na Madžarskem: od 1989 do 1992 so ob uvedenem triletnem porodniškem dopustu zapirali jasli, potem so dopust ukiniteli, niso pa ponovno odpirali jasli (v skladu z navodili Mednarodnega denarnega sklada), s čimer so ženske prisilili, da so ostajale doma (Javornik, 2000: 21).
 8. Ena od posledic množičnega izobraževanja žensk v drugi polovici 20. stoletja je v razvitih industrijskih družbah odpravljanje podizobraženosti in v zadnjem desetletju že nastajanje nadizobraženosti žensk. Za ZR Nemčijo je za 90-ta leta to potrdila P. Frerichs (2000: 57), ki ugotavlja, da razpolagajo - glede na razredne razlike - ženske z relativno več kulturnega kot ekonomskega kapitala.
 9. O čemer dovolj prepričljivo govorijo deleži žensk v parlamentih v posameznih državah po volitvah v 90-tih (ki se gibljejo okoli 10%).
 10. Najbolj znan je primer Poljske, kjer so 1993 (ob obilnem prizadevanju RKC) z zakonom prepovedali prekinitev nosečnosti (splav).
 11. Večkrat zasledimo poenostavljene ocene, da je država v socializmu ženskam "dala" pravice in različne ugodnosti in da se jim za to ni bilo treba boriti (npr. Braun et al., 1994: 38; Štebe, 1999: 245). Takšna stališča se lahko pojavljajo, kadar se zanemarija zgodovinska dolgotrajnost bojev za ženske pravice in se upošteva samo ideološka in pravna značilnost države, ko je že bila razglašena za socialistično. Če je v socialističnem sistemu bilo poudarjeno načelo enakopravnosti in so se začele ustvarjati okoliščine za večjo kakovost življenja (tudi) večine žensk, še to ne pomeni, da bi to bilo darilo dobre volje oblastnikov. Izredno pomembno vlogo je odigralo žensko gibanje v "prvem valu".

Brez tako pomembnih teoretičark in bork kot je bila npr. A. Kollontaj (v slovenščini je izšel prevod njenega dela leta 1982, *Ženska v socializmu*) in brez organiziranega ženskega gibanja v carski Rusiji, na Češkem (pred prvo svetovno vojno v okviru Avstro-Ogrske) itd., ženske ne bi dobile političnih in socialnih pravic. Vsaj za tiste države, ki sodijo v krog evropskih postsocialističnih držav, lahko trdimo, da so v njih potekali podobni boji kot v državah, ki sodijo v 90-tih letih 20. stoletja v krog razvitih demokracij (npr. v letu 1897 je bil prvi kongres čeških žensk; v Angliji je bila ustanovljena Nacionalna zveza društev za žensko volilno pravico; v Belgiji mednarodni feministični kongres; leta 1905 je bila v Moskvi ustanovljena Zveza za enake pravice žensk; itd. Več o tem v delih: Sheila Rowbotham /1992/ *Women in Movement*, ali Karen Offen /2000/ *European Feminisms 1700-1950*; za slovenske razmere Angela Vode /1998/ *Spol in upor*).

Nastavki demokratičnosti in androgine kulture, ki so bili vključeni v ženska gibanja v prvem valu, so bili v kasnejšem razvoju realsocializma skrčeni s totalitarno urejeno državo in prevladujočo kulturo androcentrizma, ki je univerzalna stalnica. Institucionalizacija nekaterih ženskih pravic v teh državah in enostrankarska vladavina s poudarkom na nadrejenosti

razrednega vprašanja v primerjavi z ženskimi sta dejansko lahko prispevali k temu, da je bilo žensko gibanje v drugem valu feminizma manj aktivno kot v zahodnih državah (Haller in Hoellinger, 1994).

12. Poleg "tradicionalne" politike enakosti spolov gre v 90-tih za dopolnilno uresničevanje koncepta integracije načela enakosti spolov (gender mainstreaming) na vseh področjih in na vseh ravneh politike. Ta koncept se je prvič pojavil po tretji konferenci OZN za ženske (1985), v Evropi pa se zlasti utrjuje preko srednjeročnih (petletnih) programov dejavnosti Evropske komisije za enake možnosti žensk in moških v 90-tih (več o tem: *Integracija načela enakosti spolov*, Vera Kozmik (ur.); Ljubljana: Vlada Republike Slovenije, Urad za žensko politiko, 1998).
13. F. Engels je pisal *Položaj delavskega razreda v Angliji* "nach eigener Anschauung und authentischen Quellen". Podobno tudi sama pišem o tranziciji v Sloveniji po lastnem opazovanju in na podlagi avtentičnih virov. Nekatere vire sem omenjala v svojih člankih, ki so izšli v 90-tih, nekateri pa so tudi zapisani v prispevkih drugih avtoric v tej številki *Družboslovnih razprav*. Ker je podrobna in mnogoplastna raziskava tega obdobja še naloga prihodnosti, se v tem prispevku omejujem na nekatere očitne značilnosti "duha časa" in njegovih opredmetitev v vsakdanjem življenju.
14. Potreba po rekatolizaciji je (bila) povezana s povečevanjem sekularizacije v večini evropskih držav. "Rekatolizacija Evrope" je bilo zato ključno sporočilo papeža Janeza Pavla II. na njegovih številnih poteh po evropskih državah v začetku 90-tih let. Rekatolizacija je (bila) posebej poudarjana v tistih postsocialističnih družbah, v katerih je šlo za dokaj močno izključenost cerkve iz javnega življenja v času socializma.
15. Rekatolizacijo, ki je "*eden najbolj opaznih družbenih pojavov tranzicijske dobe*", podrobneje obravnava P. Kovačič Peršin v treh nadaljevanjih v *Sobotni prilogi Dela* (25.11.2000, 2.12.2000 in 9.12.2000); značilen je naslov prvega prispevka "Restavracijski model rekatolizacije na Slovenskem. Politika prikrita z vero."

Rekatolizacijo v zvezi s spolno neenakostjo sem obravnavala v različnih člankih v 90-tih letih (npr. v *Družboslovnih razpravah*, št. 15-16 /str. 84-97/: The Catholic Church, Recatholization and Gender Hierarchy"). O restavracijskem značaju sodobne rekatolizacije se lahko prepričamo, če primerjamo npr. razlage A. Ušeničnika s sodobnimi razlagami o ženskem dostojanstvu papeža Janeza Pavla II (Jogan, 1990: 151-189, 93-115).

16. Svarilo, da se bodo ženske "pomožile" ali "pomožale", če bodo ob svojo posebno žensko naravo (=poslušne, altruistične, podredljive, delujoče za dom in družino, itd.), je univerzalna stalnica v mizoginem teoretiziranju in javnem razpravljanju, ki spremlja prizadevanja žensk, da bi se odpravili očitni (in v novejšem času bolj prikriti - glej npr. Benokratis, 1995) znaki seksizma in diskriminacije po spolu. To sredstvo "duhovne kolonizacije" so npr. uporabljali slovenski katoliško usmerjeni sociologi v prvi polovici 20. stoletja (Jogan, 1990), navzoče pa je tudi v uradnih dokumentih RKC, ki obravnavajo ženske in družino (npr. v znameniti okrožnici papeža Janeza Pavla II *Mulieris dignitatem* - v slovenščini: *Apostolsko pismo o dostojanstvu žene*. Ljubljana: Cerkevni dokumenti, št. 40).
17. Beseda "kontinuiteta" ima slabšalni pomen in jo uporabljajo najostrejši (in pogosto tudi najbolj pristranski) kritiki za označevanje vseh pojavov in značilnosti, ki sodijo v socialistično obdobje (še raje "komunistično", ker se v tej povezavi slabšalnost še poveča). Značilno je, da se v slovenskem prostoru v glavnem ne uporablja za označevanje drugačnih procesov, tistih, ki v bistvu poskušajo oživiti značilnosti družbene regulacije iz predsocijalističnega obdobja.
18. Glede na raziskave SJM je bil sekularizacijski trend najmočnejši v 70-tih, so pa znaki, da v drugi polovici 90-tih ponovno oživlja (Toš, 1999b: 165-166, 185).
19. Boj RKC zoper pravico do splava temelji na redukcionistični predpostavki, po kateri so vse umetne kontraceptivne metode za uravnavanje rojstev izenačene s splavom. Uradna stališča, ki so bila najbolj jasno izpovedana v okrožnici *Humanae vitae* papeža Pavla VI. leta 1968 ter

- ponovno poudarjana v več dokumentih papeža Janeza Pavla II. (npr. okrožnica *Evangelij življenja*, Ljubljana: Cerkevni dokumenti 60, 1995) so bila v cerkvenem tisku opravičevana s posebnim moralnim poslanstvom RKC. "Cerkev pri tem brani občečloveške vrednote, kajti razveze ali splava nihče ne more imeti za vrednoto in torej za nekaj naprednega..." je npr. poudarjal R. Valenčič (TiP, 1983, št. 7: 1015). Več o tem: Jogan, 1986.
20. Leta 1968 je npr. V. Tomšič (1976: 140) poudarila: "Pravico staršev, da odločajo o številu otrok in času, kdaj se bodo rodili, moramo razumeti kot njihovo temeljno človeško pravico, vendar to ni enostavno pravica do abortusa... kajti abortus je vendarle samo izhod v sili, katerega breme pade edino na žensko in je bolj izvir njene potlačenosti kakor uveljavitev srečnega materinstva." Glede na nenehno stokanje nosilcev "evropeizacije", kako se mora slovenska družba približati Evropi, naj ob tem dodam, da so se npr. v razviti Franciji sredi 70-tih let ženske z uličnimi demonstracijami (v Parizu se jim je pridružila Simone de Beauvoir, avtorica znanega dela *Drugi spol*) borile za pravico do abortusa. Ta informacija naj velja kot drobec pri oblikovanju zgodovinskega spomina in (samo)zavesti "drugega spola" na Slovenskem.
21. Zelo očitno je prišla redomestifikacijska težnja do izraza v poskusih, da bi z zakonom podaljšali porodniški dopust. Skupina poslancev Slovenskih krščanskih demokratov je 24.12.1994 predložila Državnemu zboru v zakonodajni postopek predlog, da bi ta dopust iz enega leta podaljšali na tri leta. Opravičevanje tega predloga je bilo navzven videti zelo humano in celo egalitaristično, kajti s tem naj bi preprečili upadanje natalitete, izboljšali psihološko in zdravstveno trdnost otrok, zagotovili enakopravnost moških in žensk pri negi in varstvu otrok ter zmanjšali brezposelnost. Predlog so podprli še v Socialdemokratski stranki in nekateri manjši sindikati, medtem ko so mu druge stranke (zlasti Ženski forum v okviru Liberalne demokracije Slovenije) nasprotovale. V javnem razpravljanju je bilo nasprotovanje ob razkrivanju kratkoročnih (predvsem finančnih) usmerjeno zlasti na razkrivanje dolgoročnih negativnih učinkov za položaj žensk. Ob močnem angažiranju Urada za žensko politiko in sodelujočih strokovnjakinj/kov je bil predlog tako v parlamentu kot tudi v javnosti zavrnjen, kar je pokazala manjša raziskava (agencije Delo Stik). Vendar je bil samo za spoznanje večji delež anketirancev proti predlogu (45,8% v odnosu do 44,9%), kar po svoje kaže na prepolovljenost slovenske populacije, na kar močno vpliva izobrazba (bolj izobraženi so bolj liberalni) in vernost (bolj verni so bili bolj naklonjeni predlogu). Vendar je predstavnik SKD (stranke, ki najbolj dosledno zagovarja pronatalistično politiko RKC) konec leta 1995 ponovno vložili nekoliko spremenjen predlog (podaljšanje na dve leti), ki tudi ni bil sprejet.
22. Tako v predkapitalistični preteklosti kot v socialistični so delovale različne organizacije in društva, katerih cilj je bil odpravljanje diskriminacije po spolu. Tudi v času po ukinitvi Antifašistične fronte žena (1953) in po organizacijskem vsrkanju "ženskega vprašanja" v Socialistično zvezo delovnega ljudstva, so - sicer s pretežno žensko sestavo - delovali posebni organi (konferenca, sveti, odbori), ki so oblikovali politiko (enakosti). Za slovenske razmere so bili neposredno pomembni: Konferenca za družbeno aktivnost žensk (ust. 1961), Svet za vprašanja družbenoekonomskega in političnega položaja žensk pri predsedstvu Republiške konference SZDL ter Koordinacijski odbor za načrtovanje družine (zadnji dve telesi sta aktivno delovali do nastanka različnih strank).
- Kljub temu, da je na najsplošnejši ravni veljalo načelo, da bo z rešitvijo razrednega vprašanja rešeno tudi žensko vprašanje (s čimer se je tudi opravičeval razpust posebne ženske organizacije), pa ženske niso mimo čakale na to prihodnjo "zlato" dobo. Zato so problematične ocene, da je npr. ženskam prijazna zakonodaja "prišla 'od zgoraj' in ni bila rezultat dolgotrajnega političnega boja 'od spodaj' ..." (npr. V. Jalušič v ČKZ, 1993: 115). Tudi ocene o tem, da je šlo le za kontrolo države nad ženskami, so za slovenske razmere - vsaj za čas notranje postopne demokratizacije v 70-tih in 80-tih - sprejemljive le delno. Delno zaradi notranjega dejavnika (zlasti delovanje v okviru SZDL), delno spričo globalizacije v

prizadevanjih za odpravo vseh oblik diskriminacije (OZN - zelo intenzivno zlasti od sredine 70-tih let naprej), je v Sloveniji potekalo sistematično delovanje za zmanjševanje spolne neenakosti na različnih področjih, npr. v izobraževanju (na ravni osnovne šole vnašanje vsebin o enakopravnosti v ustrezne predmete, kar - mimogrede - ni moglo samo po sebi preprečiti učinkovanja "skrritega programa" z nasprotnimi vrednotami – Jogan, 1994; od sredine 70-tih let naprej na ravni družinskega svetovanja oziroma pripravljanja za družinsko življenje s poudarkom na odpravljanju neenakosti v družinskih obremenitvah), v usklajevanju zaposlenosti z družinskimi obveznostmi (npr. s podaljševanjem porodniškega dopusta od 105 na 135 dni /v 60-tih/ in potem na osem mesecev /1975/ in končno na 1 leto /s 1.1.1986/ ; poleg tega približevanje ponudbe velikemu povpraševanju po vrtcih), v političnem delovanju (npr. zahteve po navzočnosti žensk "zaradi strukture" v vseh organih odločanja, kar je končno privedlo - ob znani vertikalni segregaciji - do opaznega deleža žensk v skupščini RS konec 80-tih), itd.

Sredi 80-tih let so se zunaj SZDL pojavile manjše organizirane skupine, ki so eksplicitno poudarjale "feminističnost" in vnašale v tradicionalno (obstoječo) politiko odpravljanja (očitnih) neenakosti spolov nove perspektive predvsem pod vplivom drugega vala feminizma v razvitih (zahodnih) državah in včasih s prezirom vsega, kar je bilo v slovenskih razmerah že "dano". Med skupinami naj omenim Žensko sekcijo pri Slovenskem sociološkem društvu (1984), Lilit (1985), SOS telefon za ženske in otroke (1989), Ženske za politiko (1990), iz Sveta pri RK SZDL pa je bila ustanovljena Iniciativa - Društvo za enake možnosti žensk in moških (1991). Verjetno tudi zaradi nepoznavanja (in ne le nepriznavanja) neposredne slovenske preteklosti je lahko prišlo do ocen, ki so problematične, npr. da se na Slovenskem do nastopa feminističnih skupin konca 80-tih nihče ni ukvarjal s "telesom" (kljub temu, da je bilo zagotovljeno načrtovanje družine, ipd.). Do delne streznitve glede "danosti" ženskih pravic je prišlo ob prvih močnih izrazih antifeminizma v začetku 90-tih. Seveda so te skupine odigrale pomembno vlogo v bogatenju in širjenju boja zoper različne oblike diskriminacije, ne smemo pa pozabiti, da je tudi v razvitih družbah prišlo do vnašanja novih vsebin in feministično delovanje šele v 70-tih in 80-tih in da so tudi pri tem bile razlike med državami (npr. prednačenje VB pred ZRN, da o skandinavskih družbah sploh ne govorimo).

Med vidnimi dosežki organiziranega delovanja žensk je ustanovitev Urada za žensko politiko pri Vladi RS (1992), ki je od ustanovitve naprej na različne načine (posveti, publikacije, sodelovanje z vladnimi in parlamentarnimi telesi ter nevladnimi organizacijami pri pripravi širših akcij - npr. priprava na 4. svetovno konferenco o ženskah, mnogoplastno zastavljena akcija zoper nasilje nad ženskami, itd.) prispeval k temu, da bi se "žensko" vprašanje postopno preoblikovalo v "moško" vprašanje. Med različnimi dejavnostmi urada je posebej pomembno publicistično delovanje, saj z izdajanjem poročil, letakov, knjig in brošur ozavešča slovensko javnost o pomembnih vidikih spolne neenakosti in diskriminacije v Sloveniji ter jo seznanja z organiziranimi prizadevanji OZN ter EU za uresničevanje načela enakih možnosti za oba spola.

23. Medtem ko (po navedenem viru) v Sloveniji zaupa ženskemu gibanju 46% respondentov, je ustrezen delež za Česko 32%, za Poljsko 26% in za Hrvaško 23%. Mimogrede - je pa v Sloveniji najnižji delež respondentov, ki zaupajo cerkvi (25%, na Poljskem pa 47%).
24. V obdobju 1971-1985 je bilo zgrajenih 68% vseh vzgojnovarstvenih ustanov, število otrok v njih pa se je potrojilo (Javornik, 2000: 20, 21). Število otrok v vrtcih se je od leta 1987 do 1997 povečalo od 52% na 57,7% (Kozmik, 2000: 244, 245).
25. Tako je npr. Svet Evrope od 1986 do 1997 na štirih ministrskih konferencah obravnaval vprašanje odpravljanja neenakosti spolov, sprejel *Deklaracijo o enakosti žensk in moških* (1988) ter zlasti na zadnji konferenci (1997 v Istanbulu) posebno pozornost namenil moškim. *"Osredotočanje na vlogo moških je vse bolj pomembno vprašanje enakosti, mogoče pa je le,*

- če bodo moški in ženske sodelovali*", je npr. poudaril generalni sekretar Sveta Evrope D. Tarschys na tej konferenci. (več o tem vprašanju: Jogan, 1999).
26. K utrjevanju egalitaristične usmeritve npr. na Švedskem, ki je že konec 60-tih sprejela jasno izoblikovano strategijo odpravljanja spolne neenakosti, sodi vedno bolj natančno in sankcionirano institucionalno določanje pogojev za vstop in delovanje moških/očetov v zasebnem prostoru. Od leta 1974 so imeli moški/očetje zakonsko možnost izrabe dveh tednov porodniškega in delitev starševskega dopusta. Ker je bil skupni obseg dopusta sorazmerno kratek (leta 1974 - 6 mesecev), so ga podaljševali (leta 1975 na 7 mesecev, leta 1986 na 12 mesecev in leta 1989 na 15 mesecev). Tako so do sredine 90-tih dosegli, da je večina očetov izkoristila dvotedenski dopust, okoli 45% očetov pa je izkoristilo majhen del starševskega dopusta; da bi pospešili vključevanje očetov, so sredi 90-tih določili kot neprenosljivo pravico očetov do očetovskega dopusta v obsegu 4 tednov.
- Glede na Švedsko je bila v Sloveniji z zamikom dveh let (leta 1976) tudi sprejeta zakonska možnost delitve dopusta, vendar je uresničevanje te pravice (ki ni bila podrobneje razčlenjena in vsaj delno za moške/ očete neprenosljiva) ostajalo na izjemno nizki ravni (poprečno od 1-2% očetov do začetka 90-tih, v 90-tih zmanjšanje deleža: npr. leta 1994 - 0,33%, leta 1997 - 0,66%). *Predlog zakona o starševstvu in družinskih prejemkih*, ki naj bi spodbudil večje vključevanje očetov v dejavno očetovstvo (z neprenosljivo pravico očeta do očetovskega dopusta v obsegu 15 dni) je v Sloveniji v Državnem zboru od julija 1998 in še čaka na drugo obravnavo in sprejem. Primerjava med Slovenijo in Švedsko je zanimiva tudi z vidika ugotovitev, da se večja enakost spolov lahko dosega samo s kompleksnimi, usklajenimi in natančno določenimi dejavnostmi na vseh področjih; samo splošno zavzemanje za odpravo neenakosti - brez podrobne operacionalizacije - omogoča mirno nadaljevanje tradicionalne, utrjene (samoumevne) androcentrično določene organizacije življenja.
27. Najbolj očitno so se spremembe pokazale v razraščanju brezposelnosti. Brezposelnost je bila do sredine druge polovice 80-tih sorazmerno nizka (pod 5%), od leta 1987 naprej pa se je izredno hitro povečevala (in dosegla najvišjo stopnjo leta 1993, ko je bilo 129.087 brezposelnih, od tega 43,8% žensk). Leta 1987 je bilo v Sloveniji 15.184 brezposelnih (od tega 48,8% žensk), leta 1990 44.623 (od tega 47,9% žensk) in leta 1995 že 121.483 (od tega 46,7% žensk) (Kozmik, 1997: 116, 117). Nižji deleži žensk med brezposelnimi so posledica višje stopnje stabilnosti javnega sektorja, v katerem prevladujejo ženske (npr. leta 1995 je delež žensk v tem sektorju 71,3%), medtem ko je prehod na tržno gospodarstvo bolj prizadel gospodarske panoge, v katerih prevladujejo moški. Vendar se je stopnja brezposelnosti moških hitreje zmanjševala kot pri ženskah in se od leta 1997, ko je presegla moško, povečuje. Zlasti je vznemirljiv podatek, da se povečuje delež mladih brezposelnih žensk (starih do 26 let) z višjo in visoko izobrazbo; v letu 1998 je bilo med vsemi mladimi brezposelnimi s to izobrazbo kar 73,5% žensk (Kozmik, 2000: 240). Ob tem pa je treba poudariti, da se je ves čas po drugi svetovni vojni krepil vstop žensk v izobraževanje in da so deleži žensk na ravni višje in visokošolske izobrazbe od sredine osemdesetih let naprej višji od deležev moških.
28. Glede na to, da med enostarševskimi družinami prevladujejo materinske, je pomemben podatek, ki kaže na večjo prizadetost teh družin. Objektivna mera stopnje revščine (Hanžek, 1999: 84) je bila 1996 za gospodinjstva, kjer ena odrasla oseba skrbi za otroke stare do 16 let in je nosilka gospodinjstva ženska, 15,1-odstotna, kjer je moški, pa 11,7-odstotna.
29. Pri vseh podatkih raziskav SJM, kjer navajam razlike po spolu, sem te razlike ugotavljala sama (računalniško jih je obdelal dr. Slavko Kurdija v juliju 2000); v pričujočem besedilu je vselej naveden le vir (to je: Toš, 1999), v katerem so sumarni podatki in natančna vprašanja. V tem prispevku so navedene le najbolj preproste mere - relativni deleži.
30. Po podatkih Republiškega zavoda za zaposlovanje je bil povprečni čas čakanja na prvo zaposlitev 30.6.1998 npr. za ženske: 2 leti, 3 mesece in 22 dni, za moške pa: 1 leto, 10

- mesecev in 18 dni. Tudi med osebami, ki prvič iščejo zaposlitev, je v letih 1997, 1998 več žensk kot moških (podatke navaja Irena Gorše v svojem diplomskem delu /str. 26/ *Kako bi podaljšanje porodniškega dopusta na tri leta vplivalo na zaposlovanje žensk*, ki ga je pod mentorstvom I. Svetlika obranila leta 1998 na FDV v Ljubljani).
31. Več o tem pojavu je v članku M. Antič v tej številki *Družboslovnih razprav*.
32. Za takšen zasuk se npr. zavzemajo nekateri švedski moški v knjigi *Prostori moškosti* (Goran Bergstrand in drugi, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996).

LITERATURA

- Adam, F., 1992. "Real Socialist Societies Between Neo-Traditionalism and Modernity: Case of Yugoslavia". *Innovation* 5 (19).
- Andrejašič, A., 2000. *Hierarhija med spoloma in politika*. Magistrsko delo. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Antič, G. M., 1998. *Ženske v parlamentu*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Baxter, J. in Kane, E. W., 1995. "Dependence and Independence. A Cross-National Analysis of Gender Inequality and Gender Attitudes". *Gender & Society*, let. 9, št. 2.
- Benokraitis, N. V. in Feagin, J. R., 1995. *Modern Sexism: Blatant, Subtle and Covert Discrimination* (2. izd.). Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Bergstrand, G. et al., 1996. *Prostori moškosti*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Bobeva, D. N., 1991. "Employment Forms, Household Income and Women's Options in Bulgaria". Referat na *First European Feminist Researcher Conference*, August 18-22, 1991. Alborg.
- Bradley, H., 1998. "Feminization, equal opportunities and gender segregation". v: Ferreira, V., Tavares, T. in Portugal, S. (ur.), *Shifting Bonds, Shifting Bounds: Women, Mobility and Citizenship in Europe*. Celta Editora, Oeiras.
- Braun, M., Scott, J. in Alwin, D. F., 1994. "Economic necessity or self-actualization? Attitudes toward women's labour-force participation in East and West Germany". *European Sociological Review*, let. 10, št. 1.
- Davis, N. J., Robinson, R. V., 1991. "Men's and Women's Consciousness of Gender Inequality: Austria, West Germany, Great Britain, and the United States". *American Sociological Review*, let. 56, februar.
- Denzler, G., 1997. *2000 Jahre christliche Sexualmoral*. Seehamer Verlag GmbH, Weyarn.
- Eichler, M., 1997. "Feminist Methodology". *Current Sociology*, let. 45, št. 2.
- Flere, S., 1999. "Religioznost in politika", v: Toš, N. et al., *Podoba o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-tih)*. FDV - IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana.
- Frerichs, P., 2000. "Klasse und Geschlecht als Kategorien sozialer Ungleichheit". *Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie*, let. 52, št. 1.
- Fuszara, M., 2000. "Women's Movements in Poland". Rokopis. Referat na mednarodni delavnici *Perspectives for Gender Equality Politics in Central and Eastern Europe*, 19. in 20. maj 2000. Ljubljana.
- Gaberšek, M., 1997. *Delitev neformalnega dela med spoloma in (moška) brezposelnost*. Fakulteta za družbene vede (diplomsko delo), Ljubljana.
- Gottschall, K., 1989. "Frauen auf dem bundesrepublikanischen Arbeitsmarkt: Integrationsprozesse mit Widerspruechen und Grenzen", v: Mueller, U. in Schmidt-Waldherr, W. (ur.), *Frauensozialkunde*. AJZ Verlag, Bielefeld.
- Hafner-Fink, M., 1999. "(Attitudes to) Social Inequality in the Process of Transition from Socialism: Comparing Slovenia to Bulgaria, Czechoslovakia, East Germany, Hungary and Poland",

- v: Toš, N., Mohler, P. Ph. in Malnar, B. (ur.), *Modern Society and Values*. Faculty of Social Sciences, Ljubljana.
- Haller, M. in Franz, H., 1994. "Female Employment and the Change of Gender Roles: The Conflictual Relationship between Participation and Attitudes in International Comparison". *International Sociology*, let. 9, št. 1.
- Hanžek, M. (ur.), 1999. *Poročilo o človekovem razvoju - Slovenija 1999*. Urad za makroekonomske analize in razvoj, Ljubljana.
- Jackson, M., 1994. *The Real Facts of Life. Feminism and the Politics of Sexuality c. 1850-1940*. Taylor&Francis Ltd, London.
- Javornik, J., 2000. *Spolna (ne)enakost, tranzicija in cena delovne sile*. Fakulteta za družbene vede (diplomsko delo), Ljubljana.
- Jogan, M., 1986. *Ženska, cerkev in družina*. Delavska enotnost, Ljubljana.
- Jogan, M., 1990. *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana.
- Jogan, M., 1992. "Seksizem, politika in politična kultura". *Teorija in praksa*, let. 29, št. 11-12.
- Jogan, M., 1994. "Redomestication of women in Slovenia?". *Women s Studies International Forum* 17 (2/3).
- Jogan, M., 1994a. "Erozija androcentrizma v vsakdanji kulturi". *Teorija in praksa*, let. 31, št. 7-8.
- Jogan, M., 1994b. "Androcentrizem v začetku 90-tih let na Slovenskem", v: Toš, N. (ur.), *Slovenski izziv II*. Fakulteta za družbene vede - IDV, Ljubljana.
- Jogan, M., 1998. "(Individualna) izjemnost in družbeno (ne)zagotovljena varnost materinstva". *Zdravstveno varstvo*, let. 37, št. 3-4.
- Jogan, M., 1999. "Evropa (ne)enakih možnosti spolov". *Anthropos*, let. 31, št. 4-6.
- Klimenkova, T.A., 1993. "Problems and Strategies of New Russian Women s Movement. Arent We Involved in Politics?". Rokopis. Referat na mednarodnem kongresu *From Dictatorship to Democracy: Women in Mediterranean, Central and Eastern Europe*, 16-18 September. Barcelona.
- Kollontaj, A., 1982. *Ženska v socializmu*. Univerzitetna konferenca ZSMS, Ljubljana.
- Kozmik, V. (ur.), 1997. *Položaj žensk v Sloveniji v devetdesetih*. Urad za žensko politiko, Ljubljana.
- Kozmik, V. (ur.), 1998. *Integracija načela enakosti spolov*. Vlada Republike Slovenije, Urad za žensko politiko, Ljubljana.
- Kozmik, V., 2000. "Učenje - zagotovilo uspeha tudi za ženske?", v: Mrgole Jukič, T., Kozmik, V. in Ačimovič, B. (ur.), *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II*. Zgodovinski arhiv, Ptuj, Urad za žensko politiko, Ljubljana.
- Messner, M., 1997. *Politics of Masculinities*. Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.
- Mueller, U., 1998. "The micropolitics of gender differences in family life", v: Ferreira, V., Tavares, T. in Portugal, S. (ur.), *Shifting Bonds, Shifting Bounds: Women, Mobility and Citizenship in Europe.*. Celta Editora, Oeiras.
- Novikova, E., 1994. "Women in the Political Life of Russia". Rokopis. Referat na mednarodni delavnici *Social Changes in East and West, The Public of Women - Women s Research - Women s Policies II*, 9-15 July. Wuerzburg.
- Nowojczyk, M., 1996. "Privatization. The Problem of Ownership of Polish Industry." *The European Legacy. Toward New Paradigms*. Special Issue. MIT Press, let. 1, april.
- Offen, K. M., 2000. *European Feminisms, 1700-1950: a political history*. Stanford University Press, Stanford.
- Palczny-Zapp, M., 1996. "The Impact of Socioeconomic Transformation on Polish Women". Rokopis.

- Petrova, D., 1994. "What can women do to change totalitarian cultural context?", *Women's Studies International Forum* 17 (2/3).
- Rowbotham, S., 1992. *Women in movement: feminism and social action*. Routledge, New York, London.
- Roulston, C., 1995. "Women's Movements in Modern Russia". Rokopis. Referat na V. *World Congress of Central and East European Studies*. 6 -11 August. Warsaw.
- Siemenska, R., 1993. "Gender as Factor Differentiating Social Positions in Transition to a Market Economy in Poland". Rokopis. Referat na *International Congress From Dictatorship to Democracy: Women in Mediterranean, Central and Eastern Europe*, 16-18 September. Barcelona.
- Siemenska, R., 2000. "Political Representation of Women and Mechanisms of its Creation in Poland". Rokopis. Referat na mednarodni delavnici *Perspectives for Gender Equality Politics in Central and Eastern Europe*, 19. in 20. maj. Ljubljana.
- Stres, A., 1991. *Oseba in družba*. Mohorjeva družba, Celje.
- Sztompka, P., 1993. "Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies". *Zeitschrift fuer Soziologie*. 22 (2).
- Štebe, J., 1999. "Ideological versus Situational Pattern of Gender Role Attitudes: Comparison between Ex-socialist and Western-Democratic Countries in Central Europe", v: Toš, N., Mohler, P. Ph. in Malnar, B. (ur.), *Modern Society and Values*. Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, Ljubljana.
- Štebe, J., 2000. "Zadovoljstvo z demokracijo v Sloveniji. Deset let kasneje". *Teorija in praksa*, let. 37, št. 5.
- Tomšič, V., 1976. *Ženska, delo, družina*. Komunist, Ljubljana.
- Toš, N., 1992. *Slovensko javno mnenje 1992/1* (mednarodna raziskava vrednot, februar 1992). FDV, Ljubljana.
- Toš, N. (ur.), 1999. *Slovensko javno mnenje 1990-1998*. Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja, Ljubljana.
- Toš, N., 1999a. *Zaupanje Slovencev v demokratični sistem*. Liberalna akademija in Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana.
- Toš, N., (1999b. "Religioznost v Sloveniji - v medčasnih primerjavah (1968-1998; ISSP, Religion, 1991-1998 in WVS 1992 in 1995)", v: Toš, N. et al., *Podoba o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-tih)*. FDV - IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana.
- Ule, M., Ferligoj, A. in Renner, T., 1990. *Ženska, zasebno, politično*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Vode, A., 1998. *Zbrana dela Angele Vode. Spol in upor*. 1. knjiga. Krtina, Ljubljana.
- Waldron-Moore, P., 1999. "Eastern Europe at the Crossroads of Democratic Transition". *Comparative Political Studies*, let. 32, št. 1.
- Weil, F. D., 1989. "The Sources and Structure of Legitimation in Western Democracies: A Consolidated Model Tested with Time-series Data in Six Countries since World War II". *American Sociological Review*, let. 54, oktober.